

ПРОСТОРОВО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА «ДРУЖИННИХ ТАБОРІВ» НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИРІЧЧЯ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ ДЕСНИ ТА ДНІПРА В X – НА ПОЧАТКУ XI СТ.

У статті розглядається топографічна структура такого виду поселень, як «дружинні табори». Вони існували на території нижньої течії Десни та Дніпра в X – на початку XI ст. Зовні вони схожі на ранні міста, однак площа їхніх укріплень значно менша, посади відкриті. Їхній розквіт припадає на другу половину X – початок XI ст. Цей процес пов'язаний з державотворчими подіями на території Північного Лівобережжя.

Ключові слова: «дружинний табір», просторово-топографічна структура, Давня Русь, фортифікація.

Становлення державності на території Південної Русі в кінці IX – на початку XI ст. спричинило появу цілої низки різноманітних поселенських структур, які були відсутні в додержавний період. Так, А.В. Куза для IX – початку XI ст. виділяв такі типи поселень: укріплені поселення сільських общин, племенні центри, садиби-замки, що зароджувались, дружинні табори-стани, укріплені центри волостей, ранні міста, сторожові фортеці (з середини X ст.) [11, 69].

Саме в містах та «дружинних таборах» концентрувались нові соціальні еліти тогочасного суспільства, розвивалась торгівля та ремесла. В «таборах» упродовж X ст, а особливо з його другої половини, накопичувались військові резерви Давньоруської держави, що використовувались київськими князями у війнах з сусідніми державами та під час підкорення племенних територій сіверян, в'ятичів та радимичів.

На території межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра наявна низка археологічних комплексів, що можуть бути інтерпретовані як залишки «дружинних таборів». Це археологічні пам'ятки в сс. Гушчин, Малий Листвен (літописний Листвен, 1024 р.), Рогощі (літописний Оргощ, 1159 р.), Клонів,

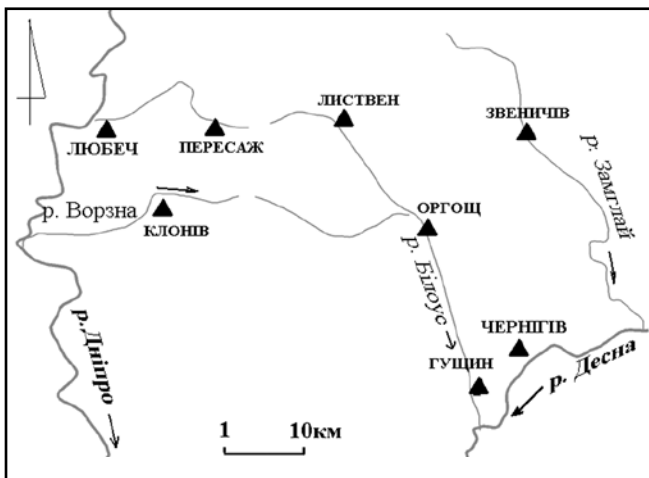

Рис. 1. Схема розташування «дружинних таборів» в X – на початку XI ст. біля Чернігова

Звеничів та Пересаж (рис. 1).

Однією з найважливіших проблем у вивченні «дружинних таборів» є визначення їхніх соціально-топографічних ознак, які б виділяли їх з-поміж ранньофеодальних міст та племенних укріплених центрів.

У різні часи вищенаведені археологічні комплекси розглядалися дослідниками як залишки феодальних замків, погостів та малих міст. Однак багаторічні дослідження показали, що феодальні замки на території Південної Русі виникають не раніше другої половини XI ст. [14, 58]. Більшість дослідників схиляються до думки, що погости, як тип поселень, характерні для Північної Русі і зовсім не характерні для півдня [16, 79-81]. Щодо інтерпретації цих населених пунктів як залишків ранньофеодальних міст, то не дивлячись на їх зовнішню топографічну схожість в структурі «дитинць + посад», назвати їх містами також не можна. Дослідження таких міст Чернігово-Сіверської землі, як Чернігів та Любеч показали, що, окрім вже згаданої структури «дитинць+посад», давньоруське місто повинно мати ще ряд топографічних ознак [11, 48-55]. Однією з головних ознак міста було те, що, окрім укріпленого дитинця, фортифікації X – початку XI ст. зводились також і навколо частини посаду. Це збільшувало укріплену територію міста до декількох десятків гектарів. На пам'ятках у сс. Гушчин, Малий Листвен, Рогощі, Пересаж, Клонів та Звеничів укріплення посадів відсутні.

Залишки «дружинних таборів», як і будь-які інші археологічні пам'ятки поселенського типу, мають свою соціально-топографічну структуру.

Городище в с. Звеничів розташоване на північно-східній околиці села, на невисокому (до 1 м) мисоподібному підвищенні, оточеному болотами. За типологією давньоруських городищ П.О. Раппопорта, його можна віднести до IV типу, тобто городища правильної або майже правильної форми, що не залежать від рельєфу або лише частково використовують захисні властивості місцевості. Укріплення звеничівського городища утворюють два майже рівних концентричних кола валів. Майданчик городища овальної форми (65 × 55 м). В'їзд на городище знаходиться з північно-західної сторони. По внутрішньому периметру майданчика городища проходить внутрішній рів. Спорудження укріплень відбулося не пізніше середини X ст. Посад у вигляді неукріпленого поселення примикає до городища із західної сторони. Його площа складає близько 10 га. Курганний могильник знаходиться за 800 м на схід, на підвищенні серед заболоченої низини на двох підвищеннях висотою до 1,5 м, розділених болотистою низиною. В 70-х рр. XX ст. на цьому могильнику знаходились 20 курганів – 19 на південному та 1 на північному підвищеннях [8, 60; 5, 44] (рис. 2 : 5).

Городище в с. Гушчин знаходиться на західній околиці села, на лівобережній корінній терасі р. Білоус

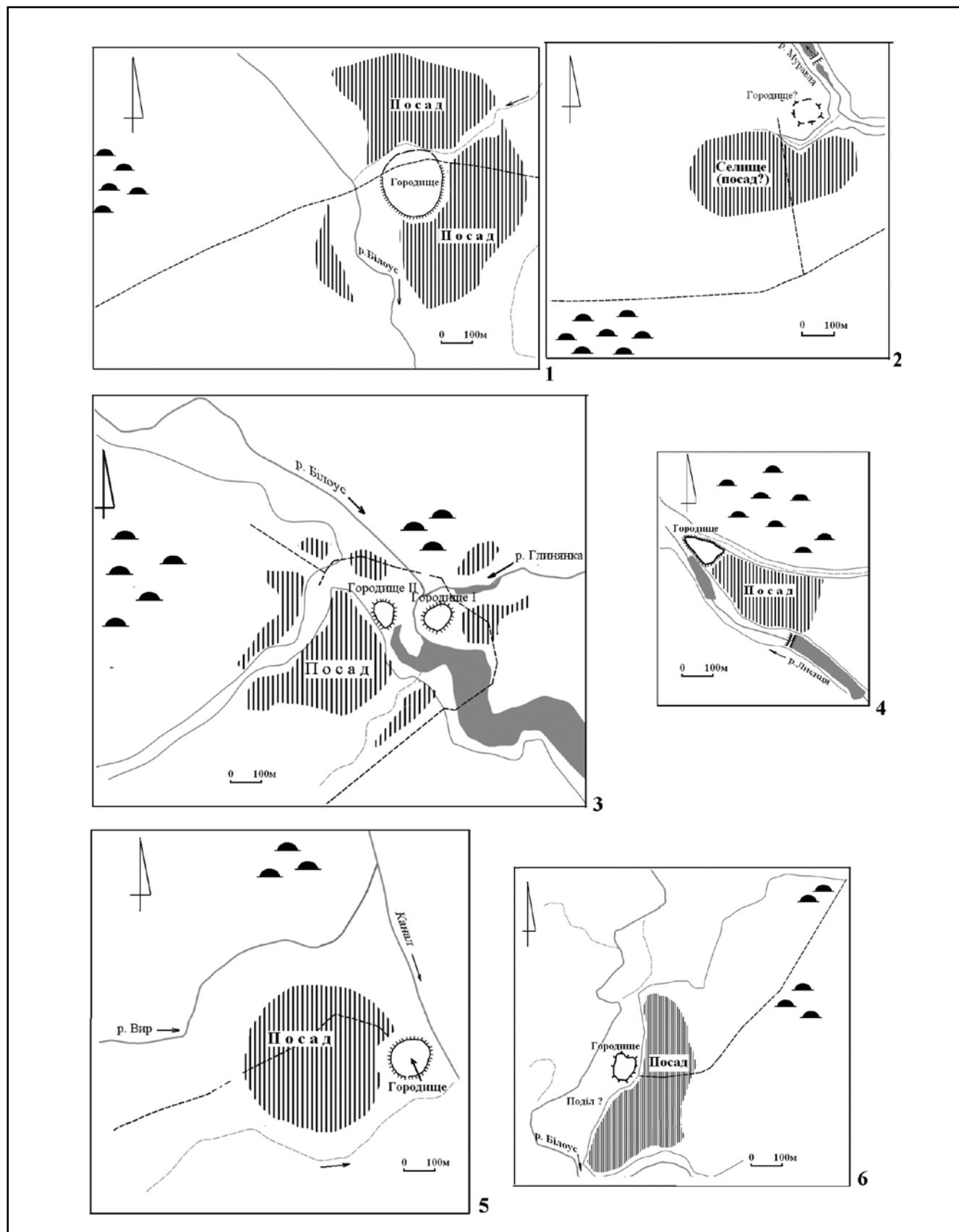

Рис. 2. План-схеми просторово-топографічної структури залишків «дружинних таборів»:
 1. Археологічний комплекс у с. Рогоці; 2. Археологічний комплекс біля с. Пересажа;
 3. Археологічний комплекс біля с. Клонов; 4. Археологічний комплекс у с. Малий Листвен;
 5. Археологічний комплекс у с. Звеничів; 6. Археологічний комплекс у с. Гуцині

висотою до 9 м. Майданчик має неправильну овальну форму 80 × 63 м. Городище за морфологічними ознаками відноситься до простих мисових (за П. О. Раппопортом). Зі східної сторони воно відрізане від тераси ровом завширшки 7-13 м та глибиною до 2 м. Вал городища дуже розсунутий. На думку В. П. Коваленка, раніше він проходив по всьому периметру городища. Паралельно валу з внутрішнього боку городища проходить внутрішній рів. Спорудження укріплень городища відбулося в першій половині X ст. Посад даного археологічного комплексу простягається на схід, північ і південь від городища уздовж тераси р. Білоус. Культурний шар X – XI ст. на посаді поширюється на площу до 10 га. В ході шурфування 2011 р. на місці вірогідного подолу комплексу було знайдено керамічні матеріали давньоруської доби. Однак через те, що не були виявлені об'єкти, стверджувати про наявність подолу на даній пам'ятці поки що рано. Могильник комплексу представлений двома курганными групами, розташованими уздовж дороги на Чернігів. На 2011 р. перша група нараховувала 28 курганів, друга – 3. За даними Д. Я. Самоквасова, курганный могильник у с. Гушин наприкінці XIX ст. складався зі 120 насипів. Ймовірно, кургани розташовувались уздовж стародавнього шляху на Чернігів, що проходив тим же маршрутом, що і сучасна дорога [15, 77; 9, 46-48; 4] (рис. 2 : 6).

Городище літописного Оргоща знаходиться на західній околиці с. Рогощі. До 1960-х рр. воно мало овальну в плані форму розмірами 200 × 180 м (за обмірами Д. І. Бліфельда), укріплена площа складала щонайменше 3,2 га. За типологією давньоруських городищ П. О. Раппопорта, його можна віднести до IV типу. На 2011 р. збереглося 55-60 % городища; його північна частина була знищена у 1964 р. під час будівництва дороги. На городищі збереглися вали заввишки 4-7 м при ширині підшви 20-24 м. Чітко простежуються зовнішній та внутрішній рови. Ширина зовнішнього рову з південного та південно-західного боків коливається від 10 до 13 м, а глибина – від 1 до 2,5 м. Внутрішній рів на городищі фіксується з усіх сторін, його ширина становить 6-8 м, а глибина – 1-3 м. Городище літописного Оргоща мало два в'їзди – східний та західний. Зведення укріплень городища відноситься до другої половини X ст., хоча під насипом валу є залишки від більш ранніх укріплень легкого типу [2, 49]. Посад літописного Оргоща розташовувався на північ, схід та південь від городища. З південно-східної сторони культурний шар посаду фіксується лише на триметровому підвищенні, за 150 м від городища. На схід культурний шар простягається уздовж русла безіменного струмка, на північ – уздовж р. Білоус. Загалом площа розповсюдження кераміки X – початку XI ст. сягає 35 га [10, 17]. Курганный могильник Оргоща розташований на території с. Табаївка, на правому березі р. Білоус. За даними XIX ст., могильник нараховував щонайменше 97 насипів у двох курганных

групах. Перша курганна група розташована на сучасному сільському кладовищі і в кінці XIX ст. нараховувала 73 кургани, в середині 80-х рр. XX ст. – 40, 12 з яких було розкопано О.П. Моцею. Від другої курганної групи – в ур. Волотуха – зберігся лише один насип (наприкінці XIX ст. їх нараховувалося 24). На думку О.П. Моці, ці дві групи насправді є рештками одного великого некрополя межі I-го та II-го тисячоліть [1, 15-20; 12, 54-55]. У 2011 р. було зафіксовано 17 насипів і 7 розкопаних курганів [4] (рис. 2:1).

Ще один археологічний комплекс, що може бути інтерпретований як «дружиний табір», розташований біля с. Клонів в ур. Поруб. Його городище знаходиться на мисоподібному виступі, утвореному в результаті злиття р. Лисиця та безіменного струмка (зараз пересох). Городище в плані підовальне, витягнуте по осі північний-захід – південний-схід, має розміри 75 × 45 – 25 м. З напільної південно-східної сторони городище відокремлене від мису двома валами висотою (1-1,5 м) та ровом між ними. Залишки ще одного рову простежуються з напільної сторони, його довжина близько 35 м та глибина 0,5 м. Північний та південний схили городища мають сліди ескарпування. Дослідження 1984-1985 рр. не виявили на городищі ніяких об'єктів та культурного шару. Знайдено було лише декілька дрібних фрагментів ліпного посуду епохи бронзи, раннього залізного віку та кругового посуду давньоруської доби [5, 44]. Посад примикає до городища із західної сторони. З південної і північної сторін він обмежений природними перешкодами у вигляді русел р. Лисиці та струмка, висота посаду над рівнем цих водних перешкод сягає 8-10 м. Площа – близько 6 га. Культурний шар датується X – XI ст. Курганный могильник цього комплексу розташований на краю тераси правого берега р. Лисиці за 200 м на північний захід від городища. Кургани розміщені на майданчику розміром 300 × 100 м. Могильник у 1984 р. налічував 197 насипів висотою 0,3-3,4 м та діаметром 3-18 м [13, 112-188] (рис. 2:4).

У с. Малий Листвен наявні два городища давньоруської доби. Городище-I датується X – початком XI ст., а городище-II – кінцем XI – XIII ст. Городище-I розташоване на надзаплавній терасі, що утворюється річками Білоус і Глинянка. За типологією П.О. Раппопорта, воно відноситься до простих мисових (I тип). Напільний рів відрізав городище півколом з північно-західної сторони; його ширина складає від 8 до 14 м, а глибина 1,0-1,5 м. У давнину рів, ймовірно, був заводнений. Висота майданчика городища над заплавою сягає 3,0-3,5 м, а на північному та західному схилах помітні сліди ескарпування. З північної та західної сторін городище опоясане доволі розсунутих валом. Ширина його підшви коливається від 8 до 13 м, а висота – від 0,4 до 0,7 м. Унаслідок багаторічної оранки оборонні споруди городища зі східної та південної сторін не збереглися. В'їзд, вірогідно, знаходився зі східної, напільної сторони. Розміри внутрішнього

майданчика городища складала 85×70 м. Укріплення городища були споруджені в другій половині – кінці Х ст. [7, 67; 5, 43]. Посад археологічного комплексу в с. Малий Листвен представлений відразу декількома відкритими поселеннями розмірами від 1 до 6 га, що розташовані по обом берегам р. Білоус і р. Глинянка. Рельєф місцевості посаду вкритий балками та струмками, низинами і підвищеннями, що в свою чергу зумовило подібну «плямистість». Загальна площа розповсюдження кераміки Х – XI ст. доходить до 20 га. Приблизне місце розташування курганних груп визначили О.В. Шекун та В.П. Коваленко. Одна курганна група знаходилась на правому березі р. Білоус, за 500–600 м від городища-I на північний захід за посадом городища-II, в ур. Курган'є; друга – на правому березі р. Глинянки, недалеко від місця її впадіння в р. Білоус, що за 100 м на північ від городища-I. [7, 70]. В результаті обстеження 2010 р. не було виявлено жодних ознак могильника (рис. 2:3).

Поселення Пересаж розташоване на надзаплавній терасі р. Муравля висотою 6–7 м. Поверхня поселення рівна, лише місцями наявні невеликі промоїни від струмків. Дорога розділяє поселення на дві частини. Протяжність поселення із заходу на схід становить понад 600 м, а з півночі на південь – до 250–300 м (проте остаточно встановити межі розповсюдження культурного шару в південному напрямку поки не вдалося). Загальна площа поселення за результатами досліджень складає понад 12 га. Однак матеріали давньоруського часу розповсюджені лише на площі до 8 га. Курганний могильник розташовувався за 600 м на південний захід від поселення. М.Й. Бранденбург нарахував на могильнику понад 100 насипів [6, 196]. С.С. Ширинський навів більш точну кількість курганів – 136 [17, 100]. На сьогодні могильник повністю знищений [3]. Питання про наявність у Пересажі городища або якихось інших укріплень в науковій літературі не ставилося. Однак ряд факторів вказує на його можливе існування. У 2011 р. обстежено правий берег Муравлі та частину лівого в районі поселення. Найбільш зручний для спорудження фортеці мисоподібний виступ знаходиться на лівому березі. Однак, саме тут сьогодні знаходяться корпуси «Психоневрологічного інтернату»; до того ж, частина мису знищена під час насипання дамби через р. Муравля. Візуальне обстеження показало наявність на цьому місці продовгуватої западини шириною до 10 м і глибиною до 1 м, що нагадує рів. Проте, через режимність об'єкту, що знаходиться на місі, більш детальні обстеження провести не вдалося. Отже, якщо городище й існувало на даному місі, то перебудови ХІХ – ХХ ст. знищили значну частину його візуальних ознак [3]. Дане припущення можна перевірити лише стаціонарними археологічними розкопками (рис. 2:2).

Як видно з вище зазначеного, поселення даного типу мають три складові частини:

1. Укріплену частину у вигляді городищ площею від

0,3 до 3,2 га (за виключенням Пересажа), особливістю яких є наявність досить потужних укріплень по всьому периметру (окрім Клонова, де замість валу по периметру йде ескарп). У випадку Звеничева і Оргоща, відсутність природних укріплень у вигляді мису або підвищення було компенсовано за рахунок потужних штучних дерево-земляних фортифікацій. Укріплення Оргоща, Листвена, Гущина, Звеничева споруджувалися вже на існуючих поселеннях.

2. Неукріплені селища-посади поблизу городищ мають площу поширення культурного шару Х – першої половини ХІ ст. від 6 до 35 га.

3. Курганні некрополі з дружинними старожитностями. У випадку Оргоща, Листвена, Звеничева і Клонова могильники знаходяться на протилежному від поселення березі річки.

Таким чином, на території межиріччя нижньої течії Дніпра і Десни в Х ст. виникає ряд поселень, котрі за своєю просторово-топографічною структурою не мали аналогій як в додержавний період, так і в ХІІ – ХІІІ ст.

Зовні вони схожі на зародки ранньофеодальних міст, проте жодне з них ним не стало. Це може бути пов'язано напряму з їх функціональним призначенням в процесі одержавлення території Північного Лівобережжя. Виконавши свої завдання в Х – на початку ХІ ст., вони занепадають і перетворюються на рядові поселення. Особливість усіх городищ полягає в тому, що їхні укріплення розташовані по всьому периметру майданчиків, а на Звеничівському городищі взагалі дві лінії оборони, на відміну від городищ Північного Лівобережжя більш раннього періоду, на яких у більшості випадків укріплювалася лише напільна сторона. Ще однією особливістю, що відрізняє ці городища від слов'янських укріплень додержавного періоду, полягає в тому, що для спорудження їхніх фортифікацій використання особливостей рельєфу зведено до мінімуму. Фортеці виникали саме в тому місці, де вони були найбільш потрібні, а оборонні властивості рельєфу компенсувалися потужністю штучних укріплень.

Посилання

1. Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 5. – К., 1955. – С. 12–21.
2. Бондар О. Спроба реконструкції укріплень літописного Оргощу (за матеріалами досліджень 1981 р.) / О. Бондар // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали ІХ Міжнародної студентської археологічної конференції. – Чернігів, 2010. – С. 48–52.
3. Бондар О., Богуш О., Кравченко Р. Археологічні розвідки біля с. Пересаж Ріпкинського району Чернігівської області у 2011 р. / О. Бондар // Єврорегіон Дніпро (у друці).
4. Бондар О., Терещенко О. Археологічні розвідки на території Чернігівського району у 2011 р. / О. Бондар // Єврорегіон Дніпро (у друці).
5. Бондар О.М. Обстеження пам'яток біля сіл Малий Листвен, Звеничів та Клонів Ріпкинського району Чернігівської області / О.М. Бондар // Археологічні дослідження в Україні

2010 р. – Київ-Полтава, 2011. – С. 43-44.

6. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга в 1882-1902 гг. / Н.Е. Бранденбург / – СПб., 1907. – С. 224.

7. Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П. Коваленко // Советская археология. – 1984. – № 4. – С. 62-74.

8. Коваленко В.П., Шекун О.В., Фомін О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів / В.П. Коваленко // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 60-79.

9. Коваленко В.П., Марченко В.Н. Гуштинское городище близ Чернигова / В.П. Коваленко // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С. 46-48.

10. Коваленко В.П., Моця О.П. Літописний Оргощ / В.П. Коваленко // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень, 1993 р. – Суми, 1993. – С. 16-18.

11. Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза / – К., 1989. – 168 с.

12. Моця А.П. Табаевские курганы (по данным археологических исследований и материалам музейных фондов) / А.П. Моця // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея (декабрь, 1986 г.). – Чернигов, 1986. – С. 54-55.

13. Моця А.П. Курганный могильник X в. у с. Клонов / А.П. Моця // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 112-118.

14. Поляков Г.П. Частновладельческие (феодалные) замки Древней Руси в отечественной историографии / Г.П. Поляков // Русский сборник. Сборник научных трудов, посвященный 25-летию исторического факультета Брянского государственного университета имени академика И.Г. Петровского. – Брянск, 2002. – С. 47-60.

15. Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д.Я. Самоквасов / – М., 1916. – 102 с.

16. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / А.П. Толочко / – К., 1998. – 352 с.

17. Ширинский С.С. Курганы X в. у д. Пересаж / С.С. Ширинский // Краткие сообщения Института археологии. – 1969 г. – Вып. 120. – С. 100-106.

Бондарь А.Н. Пространственно-топографическая структура «дружинных лагерей» на территории нижнего течения Десны и Днепра в X – начале XI вв.

В статье рассматривается топографическая структура такого вида поселений, как «дружинные лагеря». Они существовали на территории нижнего течения Десны и Днепра в X – начале XI вв. Внешне они похожи на ранние города, однако площадь их укреплений значительно меньше, посадки открыты. Их расцвет приходится на вторую половину X – начало XI вв. Это связано с государствообразовательными процессами на территории Северного Левобережья.

Ключевые слова: «дружинный лагерь», пространственно-топографическая структура, Древняя Русь, фортификация.

Bondar O.M. The dimensionally topographical structure «military camps» in the lower reaches of the Desna and the Dnieper in the Xth - early the XIth centuries

In the article the topographical structure of type settlement as «military camps» considered. They existed in the lower reaches of the Desna and the Dnieper in the 10th - early the 11th centuries. Externally, they resemble the early city, but the area of their fortifications significantly less, settlement is not strengthened. They bloom in the second half of the 10th – early the 11th centuries. This was associated with state-building processes in the Northern Left Bank of the Dnieper.

Key words: «military camp», dimensionally topographical structure, Ancient Rus, fortification.

25.03.2012 р.

УДК 94.(477) «12»

**В.Г. Бережинський
М.Г. Івануц**

ВЗАЄМОВПЛИВ ТАКТИКИ ОБЛОГИ ТА ОБОРОНИ І КОНСТРУКЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКИХ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ

У статті розглянуто питання взаємовпливу змін у будівництві укріплень в Давньоруській державі та розвитку тактики дій війська в облоговому та оборонному бою.

Ключові слова: будівництво укріплень, тактика, облоговий бій, штурм, оборона, взаємовплив.

З появою укріплень перед людством постала проблема подолання захисних споруд населених пунктів для їх захоплення – з одного боку, та оборони – з іншого. Так з'явилася тактика облогового та оборонного бою. Її розвиток став причиною ще більшого зміцнення укріплень, змін у їх конфігурації, складі тощо, що в свою чергу знов змінювало тактику облогового та оборонного бою.

Проблеми розвитку давньоруської фортифікації тією чи іншою мірою торкалося багато дослідників. Серед них М.М. Воронин [1], М.Г. Рабинович [2], А.З. Теляковський [3], П.О. Раппопорт [4], О.К. Пузиревський [5], К.С. Носов [6] та інші. Але підхід більшості з них був доволі своєрідним. Так, археологівосновному торкалися питання особливостей фортифікації, змін, що в ній відбувалися, класифікації оборонних споруд з точки зору археології. Історики ж більше уваги приділяли описам боїв, тактичним прийомам, що застосовувалися, змінам в тактиці дій, але при цьому майже не зверталися до причин цих змін і їх наслідків. Саме тому у їхніх працях ряд суттєвих моментів пропускався. Тому метою даної статті стало виділення на основі аналізу джерел взаємозв'язку між розвитком фортифікації та розвитком тактики дій на Русі у X-XIII ст.

Не можна розглядати розвиток оборонних споруд окремо від тактики їх облоги і оборони. Правильне розуміння змін у фортифікації – призначення і причини появи різних типів і конструкцій укріплень – не може бути досягнуте без розгляду останньої у світлі існуючих тактичних принципів облоги і оборони укріплених пунктів. Це є однією з необхідних передумов для з'ясування основних принципів розвитку самих оборонних споруд.

Розвиток і зміна тактики є переважно безпосередньою причиною, що викликає зміну форм оборонних споруд, але спостерігається при цьому і їх зворотна дія на тактику, що також необхідно враховувати, оскільки ці питання є двома взаємозв'язаними сторонами військово-інженерного мистецтва. Видатний російський військовий інженер А.З. Теляковський відмічав: «Хотя фортификация есть наука самостоятельная, однако ж она тесно связана с двумя другими военными науками, стратегией и тактикой. Тактика и